

відіграватимуть роль “гальма” для можливих модернізаційних проектів в Україні. Суцільне тло установок та настроїв громадян не дає підстав не тільки для формування реальних ініціатив з народних мас, а навіть суттєвої підтримки реформ, що проводяться “згори”. Зміни, які безпосередньо не заторкатимуть життя громадян, не викликать у них жодного інтересу. Так, наприклад, після відновлення виборів складу Верховної Ради України за змішаною системою лише 48% громадян, за даними опитування, проведеного Центром ім. О.Разумкова у серпні 2012 р., знають, що будуть обирати депутатів за мажоритарними округами. Ще 23% сказали, що не знають про це взагалі [Власть денег, 2012]. Утім, реформування тих сфер, що мають стосунок до повсякденного життя громадян (наприклад, реформи ЖКГ), викликать неприйняття (хоч і в пасивних формах). Це пояснюється не тільки загальним рівнем добробуту громадян або їхньою непоінформованістю щодо необхідності осучаснення, модернізації багатьох царин життя українського суспільства. Упродовж 20 років незалежності сформувалася нова форма пострадянського патерналізму, що зумовила появу нових моделей взаємин між державою та громадянами. Ситуаційно вона є вигідною для нівелювання соціальних конфліктів, адже це набір стилів життя, в межах яких громадяни так чи інакше залежні від держави (механізмів багато: “прив’язка” до соціального забезпечення з боку держави, контроль над бізнес-діяльністю, втягнення в корупційні схеми тощо). Проте в довгостроковій перспективі зникне можливість формування підтримки модернізаційних проектів та сприяння їх реалізації з боку провідних соціальних груп. Стисло можна стверджувати, що досі не сформовано більш-менш усталених підвалин українського суспільства, здатних забезпечити його стабільність та стимулювати його розвиток. Оскільки підстав для реального утвердження в сучасній Україні соціально-демократичних засад внутрішньої політики зараз немає, для початку загальної модернізації країни державі залишається один шлях, пов’язаний із: 1) необхідністю відмови від політики “патерналістського кормління” у вигляді пільг та дотацій; 2) сприянням підвищення рентабельності окремих галузей економіки, переходу окремих регіонів на самозабезпечення; 3) стимулюванням поступового підвищення соціальної відповідальності громадян через надання ширших повноважень органам місцевої влади й місцевого самоврядування та, відповідно, підвищення їхньої відповідальності.

1.4. Орієнтації населення України на ліберальні економічні цінності

Виокремлення особливостей ціннісно-нормативної регуляції та саморегуляції поведінки, що впливають на формування адаптаційних та інноваційних стратегій модернізаційного характеру, є важливою ланкою у формуванні соціальної бази системних реформ. В основі формування системи внутрішніх диспозицій, які визначають поведінкову активність в соціально-економічній та соціокультурній сферах ринкової економіки, громадянського суспільства та демократичної правової держави, лежать ліберальні економічні цінності, а саме підприємницька ініціатива, підтримка існування приватної власності на підприємства та землі, позитивне ставлення до розвитку приватного підприємництва та підтримка мінімізації участі держави в управлінні економікою. Виявлення міри орієнтації населення України на ліберальні економічні цінності та їхніх соціально-психологічних чинників дає можливість прогнозувати перспективи модернізації українського суспільства.

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, в динаміці відповідей населення на запитання “Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?” простежується переважання схвальних оцінок (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Динаміка ставлення населення України до розвитку приватного підприємництва, %

Варіанти відповідей	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Зовсім не схвалюю	4,9	15,3	13,1	13,6	9,3	12,2	10,6	7,8	7,3	6,9	7,2
Радше не схвалюю	9,7	15,6	14,2	13,3	13,0	10,6	12,7	11,9	12,2	12,8	13,2
Важко сказати	31,3	25,0	26,6	27,6	25,0	28,7	29,5	22,2	23,9	25,4	25,3
Радше схвалюю	24,1	21,4	22,4	21,2	25,1	33,0	34,0	36,0	34,3	35,1	34,2
Цілком схвалюю	28,6	22,2	23,7	24,1	26,7	15,2	13,2	18,4	19,5	18,8	16,5
Не відповіли	1,5	0,5	0,0	0,3	0,8	0,3	0,1	3,7	2,8	1,1	3,7

Пік зростання негативного ставлення припав на середину 1990-х років. У другій половині 2000-х років кількість прихильників розвитку приватного підприємництва перетнула позначку половини дорослого населення. Щоб з'ясувати особливості динаміки підприємницьких цінностей українського соціуму в межах періоду 2000–2012 років, до уваги взято результати репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України. У соціологічному інструментарії серед переліку ціннісних пріоритетів респондентам пропонували оцінити важливість особливо для себе “можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)” за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає “зовсім не важливо”, 2 бали – “радше не важливо”, 3 бали – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали – “радше важливо”, 5 балів – “дуже важливо”. Динаміка середньозважених балів засвідчила суттєве зростання у 2003 році модернізаційного потенціалу підприємницької ініціативи (див. рис. 1.5).

Зафіксоване статистично значиме зростання важливості для українського суспільства можливості підприємницької ініціативи напередодні його політичної активізації середини 2000-х років та відтворення такої тенденції у 2012 році свідчить також про зв'язок поширення ліберальних економічних цінностей із громадянською активністю суспільства.

Цікаво, що у 1990-ми роками, коли помітно знизився рівень життя населення, українське суспільство лояльніше сприймало приватних підприємців: згідно з даними моніторингового дослідження

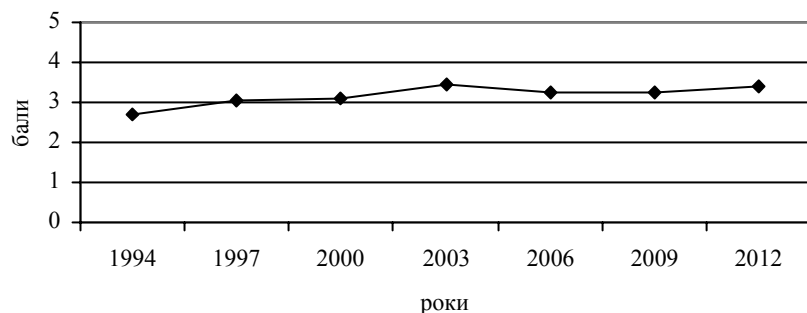

Рис. 1.5. Динаміка оцінювання населенням важливості для себе підприємницької ініціативи

дження Інституту соціології НАН України, понад половину населення було готове працювати у них (див. табл. 1.3). Однак із початком економічного зростання масив ладних працювати у приватних підприємців почав частково скорочуватися (у 2006 частка їх сягала 36,8%) і, відповідно, більшало тих, хто не погоджувався з такою перспективою (у 2006 частка таких становила 48,0%). І лише від 2008 року результати досліджень показали, що з'явилися всі підстави повторення тенденції 1990-х років: у 2012 році частка згодних працювати у приватних підприємців вже становила 43,4%.

Таблиця 1.3

Динаміка відповідей населення України на запитання
“Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?”, %

Варіанти відповідей	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Ні	25,2	26,7	26,6	21,6	21,7	23,5	21,1	34,8	31,6	28,3	27,8
Радше ні	9,9	4,8	8,4	10,6	9,6	13,3	19,3	13,2	12,8	13,0	14,6
Важко сказати	20,5	15,3	14,5	13,9	13,2	20,7	19,8	15,1	14,5	15,1	14,0
Радше так	17,2	14,7	16,2	17,0	16,6	28,0	29,6	17,4	21,4	21,9	23,0
Так	26,7	38,2	34,4	36,9	39,0	14,2	10,1	19,4	19,6	21,6	20,4
Не відповіли	0,6	0,4	0,0	0,1	0,0	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2

Очевидно, що внаслідок новітньої фінансово-економічної кризи, яка суттєво похитнула економічний рівень життя громадян України, перспектива можливої роботи у приватних підприємців стала бажанішою, ніж раніше. Отже, економічна ситуація в країні може впливати на ставлення до суб'єктів приватного підприємництва.

Результати шести обстежень дають змогу спостерігати динаміку повільного зростання підприємницьких домагань населення України за останні роки (табл. 1.4). Якщо у 2004 році частка згодних відкрити власну справу становила 41,3%, то 2010-го вона зросла до 49,3%. У 2012 році частка таких дорівнювала 45,4%².

Ліберальні економічні цінності прямо пов'язані зі ставленням населення до процесів приватизації. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України існують відмін-

¹Об'єднано варіанти відповідей “так та “радше так”.

²Об'єднано варіанти відповідей “так” та “радше так”

Таблиця 1.4

Динаміка розподілу відповідей населення України на запитання
 “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство,
 фермерське господарство та ін.)?”, %

Варіанти відповідей	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Ні	27,9	31,7	30,8	29,1	28,4	28,4
Радше ні	13,8	9,6	10,1	11,6	9,2	12,6
Важко сказати	16,7	14,8	13,5	13,4	13,1	13,3
Радше так	20,7	16,5	16,7	16,8	18,7	19,1
Так	20,6	27,3	28,9	29,0	30,6	26,3
Не відповіли	0,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,3

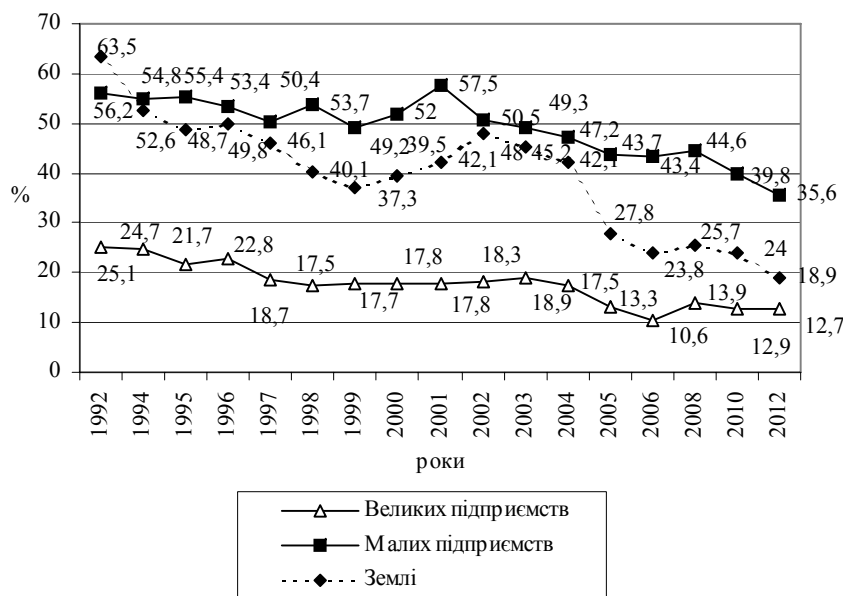

Рис. 1.6. Динаміка позитивного ставлення населення України до передавання у приватну власність (приватизації) великих і малих підприємств та землі, %

ності стосовно характеру та масштабу передавання у приватну власність засобів виробництва (див. рис. 1.6). На початку економічних перетворень позитивні оцінки переважали лише щодо приватизації малих підприємств та землі, тоді як приватизація великих підприємств викликала або несхвалення, або невизначеність. Утім, упродовж наступних років позитивне ставлення до приватизації малих підприємств та землі істотно зменшилося, а негативне зросло.

Ставлення населення України до приватизації землі пов'язане зі ставленням до безпосередньої і невіддільної характеристики інституту приватної власності – права купівлі-продажу землі: кількість прихильників приватизації виявилася майже такою самою як кількість прихильників купівлі-продажу землі. Про це свідчать результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України (див. табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Динаміка відповідей населення України на запитання:
 “Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?”, %

Варіанти відповідей	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2005	2006	2008	2010	2012
Так	38,5	36,2	39,2	38,2	33,6	32,5	32,3	31,6	24,8	22,0	29,2	25,8	21,4
Ні	44,4	45,1	41,8	43,2	49,4	48,9	47,9	51,4	56,4	60,5	53,8	57,2	61,3
Важко відповісти	16,8	18,5	19,1	18,6	17,0	18,4	19,7	16,9	18,7	17,5	17,0	16,9	17,0
Не відповіли	0,3	0,2	0,0	0,1	0,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2

Низька підтримка ринкових перетворень пов'язана з низькою ідеологічною підтримкою капіталістичних принципів у суспільстві. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2012 рік, в українському суспільстві лише 8,9% підтримують політичні сили, спрямовані на капіталізм, тоді як частка тих, хто підтримує прихильників соціалістів, становить 22,9%. Утім, більшість громадян зберігають нейтралітет щодо шляхів розвитку України: 19,9% підтримують і тих і тих, аби не конфліктували, а 27,0% не підтримують жодного.

Якщо простежити динаміку ставлення населення України щодо міри управління економікою з боку держави та ринку, то, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології

НАН України, у 2000-х роках особливих зрушень в економічній свідомості суспільства не зафіксовано (див. *табл. 1.6*). Ліберальні цінності поділяє мізерна частка українських громадян – 5-6%. Близько третини населення сповідує соціалістичні погляди щодо участі держави в управлінні економікою. У другій половині 2000-х років майже половина населення вважала, що треба поєднувати державне управління з ринковими методами. Однак у 2012 році їхня частка дещо знизилася, натомість побільшало невизначених з цього запитання.

Таблиця 1.6

**Динаміка відповідей населення України на запитання:
“Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь
в управлінні економікою?”, %**

Варіанти відповідей	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	4,9	6,1	5,7	4,7	6,6	5,3	6,1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	46,4	45,5	46,2	49,5	49,9	48,4	42,4
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,5	31,6	29,3	29,6	28,8	31,6	33,4
Важко сказати	17,8	17,0	16,5	17,1	14,6	13,7	13,8	16,3
Не відповіли	0,3	0,2	0,3	1,8	1,6	1,0	0,8	1,8

Для з'ясування впливу чинників детермінації ліберальних економічних цінностей було застосовано модель множинної лінійної регресії. Цей метод дає змогу якомога точніше вивчити вплив різних чинників на залежну змінну із порядковою шкалою. Як залежну було перекодовано у порядкову вище зазначену змінну: “Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?” із можливими варіантами відповіді “1 - треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю; 2 - треба поєднати державне управління і ринкові методи; 3 - треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок”, вилучивши варіант “важко сказати”. Емпіричний аналіз (модель множинної лінійної регресії,

$R^2 = 0,18$) детермінантів підтримки ліберальних економічних цінностей у дослідженні 2012 року виявив вплив таких чинників, як позитивні настанови щодо приватизації великих підприємств (β становить 0,256), підтримка прихильників капіталізму (β становить 0,210), рівень освіти (β становить 0,117) та вік (β становить – 0,097). Таким чином, найбільший вплив на детермінацію ліберальних економічних цінностей справляють ідеологічні чинники підтримки капіталізму як економічного устрою суспільства та інституту приватної власності на великі підприємства.

Розширенню соціальної бази ліберальних економічних цінностей сприятимуть соціальні практики економічної відповідальності українських громадян. Ідеться про вимушену економічну поведінку, котра з плином часу мимоволі руйнує патерналістську свідомість. Зокрема, однією з причин відсутності ліберальних економічних цінностей та негативного ставлення до великого бізнесу є відсутність розвинутого фондового ринку, де б пересічні громадяни могли заробляти на зростанні курсу акцій. Більшість громадян не є акціонерами великих підприємств, тому залишаються байдужими до долі вітчизняних компаній. Натомість збільшення кількості дрібних акціонерів серед населення України сприяло не тільки зростанню ліберальних економічних цінностей, а й легітимації великої приватної власності.

Виходом із ситуації, що склалася, також може стати подальше роздержавлення невиробничої сфери, яка погрузла в неефективності, безініціативності, відсутності ринкових регуляторів та розквіті чиновницької корупції. Роздержавлення полягає не в тому, щоб безплатне зробити платним, а в тому, щоб кошти йшли на утримання шкіл і лікарень не від імені і не з рук держави, а фактично чиновників, а від імені громадян. Удавана “безкоштовність” цих сфер прикриває той факт, що насправді чиновники отримують “безкоштовні” послуги, особливо в медицині, куди більше, ніж пересічний громадянин. Фінансування “безкоштовних” поліклінік для бюрократії набагато переважає фінансування галузі в цілому. Натомість розвиток страхової медицини посприяв би не лише отриманню повноцінного лікування, а й сформував відповідального та вимогливого громадянина, оскільки витрачені кошти з власної страховки значно “ближчі” за абстрактні бюджетні кошти.

Подібним чином монетаризація дошкільної освіти дала би змогу розвантажити дитячі садочки у великих містах, оскільки виплата батькам “на руки” коштів на них уможливила би вибір не тільки дошкільного закладу, а й за бажання фінансування няні. Аналогічним чином можна вирішити фінансування вищої освіти. За приблизною кількістю абітурієнтів у поточному році з державного бюджету виділяються кошти на відповідну кількість бюджетних грантів. За умов успішного складення ЗНО абітурієнт отримує фіксований державний грант, який він уже за власним бажанням витрачає на навчання в обраному ВНЗ. ВНЗ за рівнем престижності й державним замовленням визначають плату за навчання. У разі, коли вартість навчання в обраному вузі є вищою за державний грант, абітурієнт самостійно доплачує необхідну різницю.

Отже, низька популярність ліберальних економічних цінностей пов’язана зі ставленням населення до процесів приватизації та технології первинного нагромадження капіталу в Україні. Водночас у суспільстві переважає схвальне ставлення до розвитку приватного підприємництва. Крім цього, поступово більшає ладних відкрити власну справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо). Існування приватного сектору економіки стало важливим чинником адаптації населення до економічних перетворень: виявлено, що в разі погіршення економічної ситуації населення охочіше виявляє готовність працювати у приватних підприємств, натомість за умов поліпшення цієї ситуації рівень готовності знижується. Населення толерантніше ставиться до приватної власності загалом, однак критичніше висловлюється стосовно процесу приватизації великих підприємств та землі. Таким чином, поширення ліберальних економічних цінностей як аксіологічного підґрунтя модернізації українського суспільства залежить від: 1) соціальної легітимації великої приватної власності; 2) громадянської активності населення; 3) роздержавлення невиробничої сфери, внаслідок чого підвищуватиметься вимушена економічна відповідальність українських громадян.

II. КУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ

2.1. Динаміка культурного капіталу та його вплив на поведінкову активність

Дослідники, які слідом за П.Бурд’є намагаються активно застосовувати поняття “капіталу”, одним зі значимих його видів вважають так званий культурний капітал. Під культурним капіталом переважно розуміють набір знань, умінь, навичок тієї чи іншої людини (в сумі можна говорити також про культурний капітал цілого суспільства). Цей набір знань здобувають переважно через систему освіти, а також шляхом самоосвіти. Очевидно, що нарощування культурного капіталу населення є важливим ресурсом прискорення модернізації українського суспільства, тож спробуймо визначити рівень культурного капіталу населення України. Для цього скористаймося даними масових опитувань населення, зокрема опитування в межах міжнародного порівняльного дослідження ESS¹.

Якщо використовувати показник рівня формальної освіти, можна сказати, що наше населення володіє доволі значними

¹ В опитуваннях четвертої хвилі протягом 2010-2011 рр. брали участь: Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ізраїль, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція. В Україні опитування здійснювалося в травні-липні 2011 року за стратифікованою чотириступеневою випадковою вибіркою; опитано 1931 респондент.